

CONTINUÏTEIT EN DISCONTINUÏTEIT IN DE JOODSE GESCHIEDENIS

Het Limburgse voorbeeld

door

J. C. G. M. JANSEN

In de Joodse historiografie komt herhaaldelijk de gedachte naar voren, dat de geschiedenis van de Joden in West-Europa sedert de val van het Romeinse Rijk tot het einde van het Ancien Régime een hoge mate van continuïteit kent vanwege de ononderbroken stroom van vervolgingen, die deze gehele periode kenmerkt. De relatie Christenen-Joden zou nauwelijks aan enige wijziging onderhevig geweest zijn. Het voortdurend zich afzetten tegen het anti-semitisme leidde tot een zeer statische opvatting bij de Joden over het wezen van hun religie. Zij leefden angstig teruggetrokken in een ghetto, tot het uiterste bezorgd voor hun religieuze identiteit. Een summier overzicht van enige literatuur moge deze opvatting verduidelijken.

Een van de grondleggers van de Joodse historiografie, Simon Dubnow, zegt hierover: 'The significance of Jewish history . . . in the period of homelessness and dispersion . . . was chiefly religious consciousness that cemented Jewry into a whole, . . .'¹ Weliswaar maakte Dubnow later in zijn boek voor de periode 500-1789 een indeling in drie perioden, maar hij stipuleerde daarbij uitdrukkelijk, dat de Joodse geschiedenis in West-Europa, behalve in Amsterdam, eigenlijk alleen gekenmerkt werd door vervolgingen.² Isaac meende, dat deze gehele periode van nauwe samenwerking tussen de Kerk en de Christelijke Staat voor de Joden gekenmerkt werd door uitsluiting, verboden en onderdrukking en sprak van een 'systeem van vernedering'.³ Voor Abba Eban werd in deze gehele periode een 'cordon sanitaire' rond de Joden gelegd, om besmetting van de zielen der christenen te

¹ S. M. Dubnow, *Jewish History. An essay in the philosophy of History*, Philadelphia 1927, p. 26-27.

² Dubnow, o.c., p. 111, 120-128, 154-6.

³ J. Isaac, *Genesis des Antisemitismus. Vor und nach Christus*. Wien, 1969, p. 103.

verhinderen. Sociale contacten werden tot een minimum beperkt en leken mochten niet met Joden over geloofszaken spreken.⁴ Christelijke auteurs, die zich speciaal met de geschiedenis der Joden bezig hielden, hebben deze continuïteitsgedachte nog aanzienlijk verscherpt. James Parkes vat in een enkel hoofdstuk onder de titel 'De ontmoeting met de Christenen van het Westen' de gehele geschiedenis der Joden in West-Europa van de 4e tot en met de 18e eeuw samen.⁵ Nog nadrukkelijker ziet Heer de gehele periode als een eenheid. Hij spreekt van de rabbinale tijd (797-1789), die ongeveer samenvalt met de periode van het Heilige Roomse Rijk: 'Naast elkaar reiken de Joodse en Christelijke Middeleeuwen tot bijna aan de moderne tijd . . . nog in de 19e eeuw verbrandde de Spaanse Inquisitie een Jood en een Quaker'. Kenmerkend voor de gehele periode is de 'Ver-teufelung' der Joden.⁶ Deze verlenging van de Middeleeuwen tot 1789 en dit vrijwel ontbreken van een periodisering, die enigermate aansluit op wat in de Europese geschiedschrijving gebruikelijk is, brengt enkele ernstige bezwaren met zich mee.

Het is vaak lastig om de uitkomsten van de Joodse historiografie en die van de algemene geschiedschrijving van West-Europa met elkaar te confronteren, omdat van heel verschillende uitgangspunten wordt uitgegaan. Het ontbreken van enige aandacht voor veranderingsprocessen, soms zelfs uitmondend in de nauwelijks onuitgesproken vooronderstelling, dat dergelijke processen eigenlijk ontbroken hebben, leidde vaak tot een zeer oppervlakkige geschiedschrijving: de personages veranderen, hun mentaliteit, hun prestaties en hun levensloop blijft dezelfde. Zo gezien is de geschiedenis der Joden in het tijdvak 500-1789 voor wat betreft West-Europa eigenlijk oninteressant.

Wie van plan is een geschiedenis te schrijven van een groep Joden in een deel van dit tijdvak, zoals ons voor ogen staat, doet er daarom goed aan na te gaan, of een analyse van de ontmoeting van Joden en samenleving in die tijd werkelijk onmogelijk is. Oefenden de Joodse groepering en de samenleving in die tijd werkelijk geen invloed op elkaar uit? Konden de Joden duizend jaar lang een marginale groep vormen, die eigenlijk terzijde van de toenmalige wereld leefde? Om deze vragen te beantwoorden dienen de continuïteitsgedachte en de

⁴ Abba Eban, *Mijn Volk. De Geschiedenis der Joden*. Amsterdam, 1968, p. 143.

⁵ J. Parkes, *Geschiedenis van het Joodse Volk*. Den Haag 1964, p. 63-98.

⁶ F. Heer, *Gottes erste Liebe. 2000 Jahre Judentum und Christentum*. München 1968, p. 85-86.

idee van sociale afgeslotenheid der Joden in de te onderzoeken tijd ter discussie te worden gesteld, wil men niet vervallen in een opsomming van reeksen op zichzelf onbelangrijke feiten uit het verleden, die geen verband houden met de geschiedenis van de Europese samenleving.

Het doel van dit opstel moge derhalve zijn, na te gaan of er tussen 500 en 1800 in demografisch, economisch, sociaal en religieus opzicht sprake is van zódanige veranderingen in het Joodse leven, dat van een wisselwerking tussen Joden en samenleving gesproken kan worden. Uiteraard kan een zo breed thema niet behandeld worden, tenzij men zich enige beperkingen oplegt. In feite zal slechts gesproken worden over de periode vóór 1700, omdat later uitvoerig ingegaan wordt over de daarop volgende tijd.

Om praktische redenen en om uit voldoende verschillende gezichtshoeken de problemen te kunnen onderzoeken is ook een regionale inperking van het onderzoekterrein noodzakelijk. De te bestuderen regio zal in noord-zuidrichting het Maasdal tussen Nijmegen en Luik en in oost-westrichting de afstand Sint-Truiden-Aken betreffen. Slechts daar, waar onvoldoende bronnen aanwezig zijn, of waar indringende studies over andere gebieden zeer verhelderend zijn, zal van die gebiedsomschrijving worden afgeweken, iets, wat zich met name voor de vroege en hoge Middeleeuwen nogal eens zal voordoen.

I

De geschiedenis van de Joden in de Middeleeuwen in het hiervoor omschreven gebied, dat wij in het vervolg korthedshalve met een moderne term 'Limburg' zullen aanduiden, is zeer duister. Zelfs hun aanwezigheid is voor het midden van de dertiende eeuw nauwelijks aantoonbaar. Uit de afwezigheid van berichten concluderen, dat er vóór 1200 geen Joodse gemeenschappen en vermoedelijk ook geen Joden waren⁷, gaat echter te ver. Er zijn aanwijzingen, dat reeds eerder Joden relaties met deze streken onderhielden en in sommige gevallen zelfs aanwezig waren, zoals uit de volgende zeer summier

⁷ J. Stengers, *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen-Age*. Verhandelingen van de Koninklijke Belgische Academie van Wetenschappen, Klasse der Letteren, XLV, Brussel 1949, p. 10-11.

opsomming mogen blijken. In 599 waren er Joden in Austrasië.⁸ Omstreeks 800 verkeerden zij aan het hof te Aken.⁹ Tot de bisschoppen die in de 11e eeuw de Joden protegeerden en hun juridische uitzonderingspositie veilig stelden door hen direct onder de bisschoppelijke rechtsmacht te stellen, behoorde ook Waso van Luik.¹⁰ Uit het midden van de 12e eeuw zijn in Rolduc verblijvende 'nummularii' bekend, waarin Hermesdorf Joodse geldschieters ziet, die voor de vervolgingen van de tweede kruistocht gevluucht waren.¹¹

De uit de 13e en vroege 14e eeuw stammende gegevens zijn meestal ook van indirecte aard en stammen uit Keulse¹², Neurenbergse¹³ en Gulikse¹⁴ bronnen. Zij wijzen o.a. uit, dat Joden, die in Limburgse gemeenten geboren waren, zich in West-Duitsland gevestigd hadden. Onder hen zijn Joden uit Heerlen (1270), Hasselt (1303), Maastricht (1324), Roermond (1275, 1279, 1282 en 1288) en Sint-Truiden (± 1270). In 1253 betaalde de abt van Sint-Truiden, Willem van Ryckel, een som geld terug aan een groep financiers uit Zoutleeuw, waartoe Joden behoorden.¹⁵ Vier jaar eerder had de elect van Luik, Hendrik van Gelre, een aanzienlijke som bij hen geleend.¹⁶ Sint-Truiden, Hasselt, Sittard, Susteren en Born worden in het Neurenbergse Martyriologium genoemd als plaatsen, waar tussen 1096 en 1349 een

⁸ H. Kellenbenz, Die Juden in der Wirtschaftsgeschichte des Rheinischen Raumes. Von der Spätantike bis zur Gegenwart, *Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein. Handbuch*. Köln 1963, p. 200-201.

⁹ G. Caro, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und in der Neuzeit*, Bd I, Leipzig 1908, p. 136.

¹⁰ S. Ullmann, *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au 18e siècle*. Anvers 1927, p. 14.

¹¹ B. H. D. Hermesdorf, Abbatiale zorgen en de victualitasgedachte in de Annales Rodenses, *Publications de la Société Historique et Archeologique du Limbourg*, t. XC-XCI, 1954-55, p. 145.

¹² *Grundbuch des Kölner Judenviertels 1135-1425*, hrsg von A. Kober. Publicationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XXXIV, Bonn 1920 en *Das Judenschreibsbuch der Laurenzpfarre zu Köln*, hrsg von R. Hoeniger u.M. Stern. Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland I, Berlin 1888.

¹³ *Das Martyriologium des Nürnberger Memorbuches*, hrsg von S. Salfeld. Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland III, Berlin 1898.

¹⁴ *Gec. in Germania Judaica*, hrsg von Zvi Avneri, Bd II, 1, Tübingen 1968, art. Jülich.

¹⁵ H. Pirenne, *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272)*, Bruxelles 1896, p. 12, 14, 23 en 25.

¹⁶ C. Tihon, Aperçus sur l'établissement des Lombards dans les Pays-Bas aux XIIe et XIVe siècles, *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, dl 39, 1961, p. 339.

pogrom plaats vond. De gebeurtenissen uit 1309 te Born worden bevestigd door de Annales Tielenses en een Gelderse kroniek.¹⁷

Uit dezelfde tijd stammen berichten over het bestaan van een synagoge in Maastricht.¹⁸ In 1309 is daar sprake van de verkoop van een pand 'ex opposito scole Judeorum'.¹⁹ Omdat deze synagoge gelegen was in de Jodenstraat en de 'Platea Judeorum' voor het eerst in 1295²⁰ vermeld werd, meent men dat deze synagoge tenminste uit de 13e eeuw dateert.²¹ In 1377 was deze synagoge niet meer in gebruik, blijkens de vermelding 'in opposito quondam scole judeorum' in een oorkonde.²²

Wanneer men zich beperkt tot deze uiterst summiere schriftelijke neerslag van het Joodse leven in het Maasdal, dan is een puur demografische discontinuïteit gemakkelijk aantoonbaar. Zo nu en dan waren er Joden in deze streken aanwezig; een enkele keer vormden zij een gemeenschap, die echter spoedig ten gevolge van pogroms en verdrijvingen weer werd opgeheven. Van een echt Joods gemeenschapsleven in het Maasdal was schijnbaar geen sprake.

Het is echter zaak niet al te voorbarige conclusies te trekken. De schriftelijke overlevering uit de Middeleeuwen is niet van dien aard, dat men uit de afwezigheid van gegevens tot het niet bestaan van een verschijnsel mag concluderen. Bovendien is het denkbaar, dat de zeer nauwe relaties tussen de in deze streken opduikende Joden en die in het Rijnland, continuïteit in religieus, economisch en sociaal opzicht met zich meebrachten. Het Joodse leven in het Maasdal zou dan als een uitwaaiëring van het Rijnlandse Jodendom kunnen worden gezien. Om de hier gestelde problemen nauwkeuriger te analyseren, zal

17 R. C. Hekker, Zeven eeuwen Joods leven in Limburg, *Cramignon. Bijdragen tot de Limburgse Volkskunde*, Speciale uitgave van Neerlands Volksleven (XX, nr 1), Wassenaar 1970, p. 53; A. Meister, Niederrheinische Chroniken aus dem 15. Jahrhundert, Beilage I, Dit nabescreven ist cronycken van Gelre, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd 70, 1901, p. 51.

18 Uitvoerig bediscussieerd door H. Beem en R. C. Hekker, De Joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw, *Scolae Judeorum, De Joden in Limburg en hun synagogen*, (Overdruk uit het Bulletin van de Koninklijke Neerlandse Oudheidkundige Bond, jrg 66, 1967, afl. 4-5), z.pl. 1967, p. 5-7.

19 G. D. Franquinet, *Oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht* . . . 2e deel, Maastricht 1877, p. 119.

20 P. Doppler, Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht, *Publications de la Société Historique et Archéologique du Limbourg*, t. 36, 1970, p. 42

21 Beem en Hekker, o.c., p. 5-6.

22 Franquinet, o.c., II, p. 241-242.

het noodzakelijk zijn het Joodse leven in verschillende perioden nauwkeuriger te bezien.

II

Vooreerst dient de periode van \pm 750 tot \pm 1050 beschouwd te worden. In de Karolingische tijd mag men enige relaties van Joodse handelaren, die tijdens de regeringen van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome²³ een rol speelden, met het toen sterk opkomende marktcentrum Maastricht vermoeden.²⁴ ²⁵ Het Joodse aandeel in de handel in granen²⁶, goud, slaven, specerijen²⁷ en de raffinage en distributie van zout²⁸ was in die tijd zo groot, dat de woorden Jood en koopman nagenoeg dezelfde betekenis hadden.^{28a} Ook is bekend, dat de Joden contacten onderhielden met Friese, Scandinavische en Russische kooplieden.²⁹ Uit de vondsten van veel Maastrichtse munten in die perifere gebieden met voortdurende positieve handelsbalans³⁰, mag men afleiden dat direct of indirect omvangrijke handelscontacten van Noorderlingen met in het Maasdal opererende handelaren tot stand kwamen.³¹

De vraag moet evenwel gesteld worden of in de handel, die zich in het Maasdal voltrok, ook Joden een rol speelden. Dit mag als vaststaand worden aangenomen, omdat arabische bronnen bewijzen, dat met name de omvangrijke slavenhandel tussen gebieden, waar gevan-

²³ Kellenbenz, o.c., p. 202-205; I. Elbogen und E. Sterling, *Die Geschichte der Juden in Deutschland*, Frankfurt am Main, 1966, p. 16-18.

²⁴ Eginhard, *Historia Translationis beatorum Marcellini et Petri*, cap. 81, in *Migne, Patrologia Latina*, Vol 104, kol. 586; Cfr. R. Latouche, *The birth of the Western Economy*, London 1967, p. 171.

²⁵ H. Pirenne, *Mahomet und Karl der Grosse*, Frankfurt am Main 1963, p. 221.

²⁶ J. Dhondt, *Das frühe Mittelalter*, Fischer Weltgeschichte, Bd 10, Frankfurt am Main 1968, p. 153.

²⁷ Pirenne, o.c., p. 220-2, Dhondt, o.c., p. 305-307.

²⁸ G. Duby, *Les villes du Sud-est de la Gaule du VIIIe au XIe siècle*, *Hommes et structures du Moyen-Age*, Paris-La Haye 1973, p. 117.

^{28a} Dhondt, o.c., p. 162.

³⁰ Ph. Grierson, *Money and Coinage under Charlemagne*, *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, Bd I, Persönlichkeit und Geschichte, hrsg H. Baumann, Düsseldorf 1965, p. 501-536.

³¹ Cfr. J. C. G. M. Jansen, *Schets van de historische betrekkingen tussen Maastricht en het Rijnland*, Ms. p. 5-7 (S.H.C. Doc. Coll. Ms. 151 a). Verkort gepubliceerd in *Niederrheinisches Jahrbuch*, Bd VIII, 1965, p. 48-55 (= Beiträge zur Geschichte und Kultur des Landes zwischen Niederrhein und Maas).

genen tot slaven werden gemaakt, zoals Engeland, het Elbegebied en Hongarije en de gebieden waar deze slaven werden te werk gesteld, de Mohammedaanse gebieden, in belangrijke mate via het Maasdal liep. Verdun, het centrum van de slavenhandel, was voor de leveranciers van menselijke arbeidskracht uit Engeland en het Elbegebied slechts via de route over Maastricht, Huy en Dinant te bereiken. Bovendien staat vast, dat dit type handel in sterke mate door Joden werd beheerst. Met name blijkt, dat de z.g. Rhadanitische Joden, waaronder men meestal³² de Joden uit het Rhônedal verstaat, hun handelsroute gedurende lange tijd over Maastricht lieten lopen.³³ De maatschappelijke positie van de Joden was in deze tijd reeds tamelijk wankel. Niet omdat zij speciaal vervolgd werden, maar omdat zij evenals schippers, handelaren en arbeiders in de nijverheid³⁴ de nadelen ondervonden van de corporatieve structuur van de samenleving, zoals die in de Codex van Theodosius was vastgelegd. In deze wetgeving was aan elke maatschappelijke groep een specifieke taak opgedragen, die niet door anderen vervuld mocht worden en waartoe anderen ook niet te hulp geroepen mochten worden.³⁵ Deze wetgeving mondde uit in een scherpe scheiding tussen de maatschappelijke groepen, die sinds Gregorius de Grote ook doorgetrokken werd tot een scheiding tussen religieuze groepen, met name Christenen en Joden.³⁶ Een bestuurder, die zich niets anders ten doel stelde, dan het handhaven van het recht, was dientengevolge al gedwongen tot het creëren van een aparte positie voor de Joden. Voor Karel de Grote³⁷ en Lodewijk de Vrome³⁸ betekende dit soms, dat er speciale privileges aan de Joden verleend moesten worden, niet, zoals vaak verondersteld wordt³⁹, om de Joden in bescherming te nemen tegen Christenen, maar louter omdat zij er naar streefden het bestaande

³² R. Dochaerd, *Le Haut Moyen Age Occidental, Economies et Sociétés*, Paris 1971, p. 254, voetnoot 5.

³³ M. Lombard, La route de la Meuse et les relations lointaines des pays-mosans entre le VIIIe et le XIe siècle, *L'Art Mosan, Journées d'Etudes*, Paris 1953, p. 9-28.

³⁴ A. W. Persson, *Staat und Manufaktur im Römischen Reich*, Lund 1923, p. 80-91.

³⁵ J. Waltzing, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 3 vol, Louvain 1900.

³⁶ J. Isaac, o.c., p. 173.

³⁷ F. Heer, o.c., p. 73.

³⁸ Brief van Agobard van Lyon aan Lodewijk de Vrome, *Monumenta Germaniae Historiae, Epistolae*, t V, p. 184.

³⁹ G. G. Coulton, *Medieval Panorama. The English scene from Conquest to Reformation*. New York 5 1960, p. 349; I. Elbogen u. E. Sterling, o.c., p. 17.

recht te handhaven. De oppositie tegen dit beleid door onder meer bisschop Agobard⁴⁰ maakt overigens duidelijk, dat hun maatregelen al in de 9e eeuw niet meer als zodanig onderkend werden. Over bleef slechts de scherpe scheiding tussen Joden en Christenen.

Daar kwam bij dat tegen de relaties der Joden met de Mohammedanen en hun activiteiten op het stuk van de slavenhandel van de 9e tot het einde van de 11e eeuw herhaaldelijk verzet rees.⁴¹ Vooral de export van slaven naar niet-christelijke gebieden werd hevig bestreden. Lodewijk de Vrome, die meende dat een dergelijke handel niet onwettig was, moest een vijftal aanzienlijke Joden onder zijn persoonlijke bescherming nemen om hen de gelegenheid te geven dergelijke transacties ongestoord te voltooien.⁴² De koninklijke bescherming werd daarop spoedig zo begerenswaard, dat vele Joden zelfs valse privileges gebruikten.⁴³ De mogelijkheden om zich onder bescherming van een machthebber te stellen, werden kort daarna groter, omdat ook anderen dan de Keizer zich dit beschermheerschap lieten opdringen. Vanaf de 10e eeuw namen nl. de rijkskerken de bescherming der Joden over nadat de rijksbisschoppen en rijksabten als gevolg van de Ottoonse rijkspolitiek tot de voornaamste steunpunten van de koninklijke macht waren geworden.⁴⁴ Vooral in de langs Rijn en Maas gelegen bisdommen bleek grote behoefte te bestaan aan speciale bescherming voor de Joden. In het begin van de 11e eeuw moesten de bisschoppen in het Rijnland en het Maasdal maatregelen treffen om anti-Joodse agitatie tegen te gaan.⁴⁵ In de 11e eeuw en vooral bij het begin van de eerste kruistocht was de aversie tegen de Mohammedanen en diegenen die beschouwd werden als hun Europese handlangers, zo sterk geworden, dat er allerwege zware pogroms uitbraken⁴⁶, voor-

⁴⁰ S. Agobardi Opera, *Migne, Patrologia Latina*, t 104, Parijs 1851, k. 69-114 en k. 173-178.

⁴¹ Kellenbenz, o.c., p. 204; A. Borst, *Lebensformen in Mittelalter*, Frankfurt am Main 1973, p. 611; R. Anchel, *Les Juifs de France*, s.l., 1946, p. 37; G. Schnürer, *Kerk en beschaving in de Middeleeuwen*, II, Haarlem 1940, p. 71.

⁴² Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, t I, Peninsule Ibérique-France, Bruges 1955, p. 707-716.

⁴³ Agobard, *De Insolentia Judaeorum*, *Migne, Patrologia Latina*, t. 104, Parisiis 1851, k. 74-75.

⁴⁴ S. Reicke, *Der Hammersteinsche Ehehandel im Lichte der Mittelalterliche Herrschaftsordnung*, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, jrg 38, 1974, p. 206.

⁴⁵ E. Roth, *Die Geschichte der jüdischen Gemeinden am Rhein im Mittelalter*, *Monumenta Judaica*, o.c., p. 60-61.

⁴⁶ A. Borst, *Lebensformen im Mittelalter*, Frankfurt am Main und Berlin, 1973, p. 611.

al in het Rijnland.⁴⁷ In deze tijd betekende het zich onder bescherming stellen van de heersende groep nog niets bijzonders, ook al hield die bescherming in feite een grote mate van afhankelijkheid in. Het terugzinken in een soort lijfeigenschap was kenmerkend voor vele oorspronkelijk nog vrije beroepen.⁴⁸ Na de opkomst van de steden bleek echter, dat de Joden de enige groep handelaren vormden die in een afhankelijke positie was geraakt en ontstonden daardoor grote problemen.

III

De kruistochten riepen voor de Joden in velerlei opzicht ernstige problemen op. De hevige vervolgingen aan de vooravond van diverse tochten naar het Heilige Land betekenden o.a. het verlies van veel handelskapitaal, het wegvallen van een belangrijk deel der zakelijke deskundigheid en het verloren gaan van een groot deel van het moeizaam opgebouwde sociale prestige. Veel ernstiger was het nog, dat tengevolge van de kruistochten de traditionele relaties tussen West-Europa en de Arabische wereld werden afgesneden. De internationale handel, die in de Merovingische tijd voornamelijk door activiteiten van Syriërs gestalte had gekregen, en door de Joden van deze bevolkingsgroep was overgenomen⁴⁹, werd heel anders georganiseerd. De handel in luxe goederen werd overgenomen door de Italiaanse steden, die de bevoorrading van het kruisvaardersleger op zich hadden genomen en daardoor in contact waren gekomen met de Mohammedanen. De slavenhandel in zijn traditionele vorm verdween.

Zowel in sociale als in economische zin moesten de Joden zich in de 12e eeuw heroriënteren. Nieuwe inkomstenbronnen konden spoedig worden aangeboord, doordat in deze tijd de steden langzamerhand een grotere rol gingen spelen, zodat de handel binnen Europa zich snel uitbreidde. De snelle groei van deze 'binnenlandse' handel vroeg deskundigheid en kapitaal⁵⁰, verlangens waaraan de Joden betrekkelijk gemakkelijk konden voldoen deels omdat zij zelf over kapitaal

⁴⁷ Kellenbenz, o.c., p. 208-209.

⁴⁸ K. Bosl, *Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters*, Göttingen 1966, p. 45.

⁴⁹ P. Lambrechts, *Le Commerce des Syriens en Gaule du Haut Empire à l'époque mérovingienne*, *L'Antiquité Classique*, t VI, 1937, p. 35-61.

⁵⁰ D. Nicholas, *Stad en platteland in de Middeleeuwen*, Bussum 1971, p. 5-7.

beschikten, deels omdat zij in staat waren braakliggend kapitaal te activeren, omdat zij niet gebonden waren door het kerkelijk woeker-verbod en gemakkelijk als intermediair bij de krediet-verlening konden optreden.^{50a} Toch is het niet zo, dat de Joden in alle steden belangrijke posities gingen innemen. Integendeel. In een belangrijk stedelijk gebied als het Vlaams-Brabantse ontbraken zij voor 1200 vermoedelijk nagenoeg geheel.⁵¹ Het schijnt, dat de Joden vooral daar een rol speelden, waar aan de stadsstichtingen naast economische overwegingen ook politieke intenties ten grondslag lagen. Dat was met name in West-Duitsland het geval, waar de koningen er naar streefden hun tanende macht te herstellen door steun te zoeken bij de opkomende steden. Meer dan elders hadden immers in het Duitse Rijk de centrifugale krachten, die door het feodalisme waren opgeroepen, de macht van het centrale gezag uitgehold.⁵² De daaruit voortvloeiende problemen waren bijzonder acuut geworden tengevolge van de investituurstrijd, die niet alleen een voor het geestelijk leven binnen de Christelijke Kerk belangrijke scheiding tussen kerk en staat tot stand had gebracht⁵³, maar ook de politieke verhoudingen in Duitsland grondig had verstoord, doordat de koningen niet langer konden steunen op de bisschoppen voor de consolidering van hun machtspositie.⁵⁴ Reeds Hendrik IV zocht daarom steun bij de steden.⁵⁵ Korte tijd later begon vooral Frederik Barbarossa – naar het voorbeeld van Hendrik de Leeuw – er naar te streven via stadsstichtingen zijn positie in het binnenland te versterken.⁵⁶ Deze ontwikkeling is voor onze streken van betekenis, omdat aanvankelijk ook steden

^{50a} Cfr. voetnoot 15, voetnoot 70 en C. Castellani, Le rôle économique de la communauté juive de Carpentras au début du XVe siècle, *Annales E.S.C.*, fig. 27, 1972, p. 583-611.

⁵¹ Stengers, o.c., p. 11.

⁵² R. C. van Caenegem, De feodaliteit in Engeland van Willem de Veroveraar tot Magna Charta, *B.M.G.N.*, dl 89, 1974, p. 215.

⁵³ K. Jordan, *Frederik Barbarossa*, Den Haag 1963, p. 93.

⁵⁴ I. H. Gosses en R. R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden*, Dl I, De Middeleeuwen, 's Gravenhage 1959, p. 65-72.

⁵⁵ J. le Goff, *Das Hochmittelalter*, Fischer Weltgeschichte, Bd 11, Frankfurt am Main 1965, p. 97.

⁵⁶ U. Dirlmeier, *Mittelalterlichen Hoheitsträger im wirtschaftlichen Wettbewerb*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 51, Wiesbaden 1966, p. 5-6 en p. 218-219; K. Bosl, Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter, *Handbuch der deutschen Geschichte*, hrsg von B. Gebhardt, Bd 7, München 1973, p. 161.

als Maastricht en Sint-Truiden door deze politiek gestimuleerd werden. Hoewel in vele gevallen de primaire politieke doelstelling, te weten de versterking van het centraal gezag, spoedig werd ontkracht doordat ook territoriale heren het voorbeeld van de koningen gingen volgen, bleven politieke doelstellingen in de hierboven beschreven vorm toch tot in de 15e eeuw een rol spelen bij stadstichtingen.⁵⁷ Met name in de streken langs de Maas, waar de door het feodalisme uitgeholde staatsmacht⁵⁸ voortdurend verder afbrokkelde en de aristocratie nauwelijks nog rekening hield met de monarchistische top⁵⁹ werden gedurende een lange periode stedelijke ontwikkelingen in sterke mate door politieke doelstellingen beheerst. De hertogdommen Gulik en Gelre vormden er nog in de 14e eeuw voorbeelden van. Het is opvallend, dat men in dat soort steden spoedig Joden aantrof. Een enkele reden daarvoor kan hier genoemd worden.

Dit soort stadsstichtingen kon slechts succesvol zijn, indien men er in slaagde in de steden personen aan te trekken, die op de hoogte waren van de technieken en gebruiken van de handel en bij voorkeur ook nog over enige financiële armslag beschikten, omdat de opbouw van een stedelijke economie tevens een grotere behoefte aan kredieten en kredietverlening deed ontstaan. Men ziet daarom een toeneming van het aantal Joden in deze steden, omdat onder meer deze bevolkingsgroep aan de genoemde behoeften kon voldoen. Langs de belangrijke verbindingsweg tussen het Rijnland en Vlaanderen ontmoet men hen in ieder geval in Düren, Aken, Heerlen, Maastricht,⁶⁰ Hasselt, Sint-Truiden, Zoutleeuw, Tienen, Geldenaken en Leuven.⁶¹

Werden op die wijze vele economische problemen, waarvoor de Joden zich sinds het einde van de 11e eeuw geplaagd zagen, goeddeels opgelost, hun sociale positie bleef uiterst wankel. Zij hadden in het verleden een uitzonderingspositie ingenomen en dat ging zich nu wreken. De Joden, die zich in deze steden vestigden, werden spoedig het slachtoffer van de tegenstellingen tussen het landsheerlijk gezag en de

⁵⁷ J. de Laplanche, *La soutenance ou pourvéance dans le droit coutumier français aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris 1952, p. 16-17.

⁵⁸ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, München und Leipzig 3 1919, Bd I, p. 158.

⁵⁹ H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*, Weimar 1959, p. 425-428.

⁶⁰ Zvi Avneri, *Germania Judaica*, Bd II, 1, o.c. art. Düren, Aken, Heerlen en Maastricht.

⁶¹ J. Stengers. o.c., p. 15.

nieuwe stedelijke machthebbers. Tijdens veel van die conflicten werden de Joden tot de zondebokken der samenleving verklaard.⁶² Vooreerst leverde hun afhankelijkheid van het koninklijk gezag grote problemen op. De Joden waren veelal door de vertegenwoordigers van het centraal gezag naar de steden gehaald.⁶³ De moeilijkheden die zij er ontmoetten, dwong talrijke keizers, bisschoppen en graven hen steeds meer in bescherming te nemen, zodat zij tenslotte als een soort in de steden levende slaven van de territoriale heer werden beschouwd.⁶⁴ De term 'Camerae nostrae servos' werd zelfs uitdrukkelijk gebruikt.⁶⁵ Hun positie leidde daardoor al spoedig tot een conflict met de stedelijke overheden, die de stedelijke vrijheid angstvallig bewaakten en streefden naar het monopoliseren van het gezag in de stedelijke samenleving.⁶⁶ Het werd hen als onvrijen onmogelijk gemaakt om lid te worden van de stedelijke gilden en deel te nemen aan de 'coniuratio', de gemeenschappelijke rechtsbescherming, die de stedelingen elkaar boden en die in het Maasdal veel voorkwam.⁶⁷ Als niet-leden der gilden werden de Joden langzamerhand verdreven uit handel en nijverheid.⁶⁸ De Joden moesten zich daardoor vooral op financiële transacties gaan toeleggen⁶⁹, al moet men daarbij bedenken, dat zulks slechts ten dele tot specialisatie leidde. Men kan in de Middeleeuwse stad immers nog niet spreken van een beroepsmatige specialisatie in die zin, dat productie en distributie van goederen enerzijds en de financiering van de goederenstroom anderzijds er ooit

⁶² Th. S. Szasz, *The Manufacture of Madness*, Frogmore St. Albans 1973, p. 123.

⁶³ M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Aus den nachgelassenen Vorlesungen herausgegeben von S. Hellmann und M. Palyi, München 1923, p. 192-3.

⁶⁴ M. Bloch, *Feudal Society*, Vol I, *The Growth of Ties of Dependence*, London 1967, p. 261; C. D. Darlington, *De evolutie van mens en maatschappij*, Utrecht 1973, p. 435.

⁶⁵ B. Brillling u. H. Richterling, *Westfalia Judaica*, Bd I, 1005-1350, Stuttgart 1967, p. 87; Cfr J. Soetendorp, *Ontmoetingen in ballingschap*, dl II, Hilversum 1965, p. 11.

⁶⁶ M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, o.c., p. 192.

⁶⁷ E. Ennen, *Die Europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972, p. 117-124.

⁶⁸ H. van Werveke, *The rise of the towns*, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol III, *Economic Organisations and policies in the Middle Ages*, Cambridge 1965, p. 166.

⁶⁹ M. Postan, *The trade of medieval Europe, the North*, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge 1952, p. 237; R. S. Lopez, *The trade of medieval Europe, the South*, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol II, p. 303. Kellenbenz, o.c., p. 214-215.

door volstrekt onderscheiden personen kon plaats vinden.⁷⁰ Speciaal vanwege hun activiteiten als kredietverleners kwamen de Joden echter spoedig in grote moeilijkheden en dat volstrekt niet alleen omdat zij geacht werden te handelen in strijd met het vaak ruim geïnterpreteerde kerkelijk woekerverbod.⁷¹ Het waren veel meer het verzet tegen hun wijze van financieren en de negatieve sociale gevolgen daarvan, die bijdroegen tot het opkomen van een openlijk anti-semitisme. Vrijwel alle maatschappelijke lagen kwamen om economische redenen in verzet tegen de Joodse financieringsvormen, omdat zij zich daardoor bedreigd voelden. Zo was het voor de boeren weinig aantrekkelijk, dat de Joden in perioden van stijgende prijzen hen veelal slechts kredieten wilden verstrekken tegen overdracht van de te velde staande gewassen⁷², zodat het voordeel van de prijsstijgingen alleen bij de kredietverstrekkers terecht kwam. Veel opkomende handelshuizen kwamen bij de Joden in de schulden te staan, omdat in de periode voordat de wisselbrief gebruikt werd, de handel gewoon was in de contracten op te nemen, dat de verkoper gerechtigd was om het verschuldigde bedrag ten laste van de koper bij de Joden op te nemen, indien er niet tijdig betaald werd. Het gevolg was, dat veel handelaren, die van dit recht gebruik maakten, bij blijvende insolventie van de koper uiteindelijk zelf met grote en kostbare schulden bij de Joden bleven zitten⁷³ en de exorbitante rentes voor zijn eigen rekening moesten nemen. Deze vorm van credietverlening werd overigens in toenemende mate overbodig, naarmate de Italiaanse praktijk om via wisselbrieven handelskredieten te verlenen, meer ingang vond⁷⁴ en ondervond uiteraard toen het meeste verzet. Hoewel het gebruik van wissels bij de Joden in deze tijd niet onbekend was, werd

⁷⁰ G. Nahon, *Le crédit et les Juifs dans la France du XIIIe siècle*, *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, Vol. 24, 1969, p. 1123.

⁷¹ R. de Roover, *La pensée économique des scholastiques. Doctrines et méthodes*, Montréal 1971, p. 76-90. Stengers, o.c., p. 50. Cfr. Thomas van Aquino, *De regimine Judaeorum*, *Opera Omnia*, t. XVII, Venetië 1593, fo 192 vso-193 vso.

⁷² G. Duby, *Medieval Agriculture 900-1500*, *Fontana Economic History of Europe*, Vol I, London 1972, p. 209; Dez., *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*, Paris 1962, Vol I, p. 360 en Vol II, p. 492-493.

⁷³ W. von Stromer, *Oberdeutsche Hochfinanz, 1350-1450*. Beiheft 55-57 des Vierteljahrsschrifts für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Wiesbaden 1970, Bd I, p. 174, Bd II, p. 229 en 233-4.

⁷⁴ R. de Roover, *L'évolution de la lettre de change XIVe-XVIIIe siècles*, Paris 1953, p. 23-42.

zij bij deze groep financiers weinig toegepast.⁷⁵ Bijzonder veel kwaad bloed zette ook de praktijk, die door talrijke vorsten werd toegepast om gedwongen leningen en extra-belastingen door de Joden te laten voorfinancieren. Zij leidde er toe, dat hele gemeenschappen plotseling voor aanzienlijke bedragen bij de Joden in het krijt kwamen te staan⁷⁶, en over de belastingbedragen ook nog een hoge rente moesten betalen. Een veel voorkomende kredietvorm – consumptief krediet in zeer kleine bedragen – bedreigde ook de kleine man. In tegenstelling tot de Lombarden, die dergelijke kredieten later op onderpand gingen verlenen, vroegen de Joden voor dit soort leningen een vaak wekelijks vervallende rente, zodat de schuld snel groter werd. Bovendien waren veel van dat soort leningen onaflosbaar.⁷⁷

Het proces, waarbij de Joden eerst uit de handel weggedrukt werden naar verschillende vormen van financiering en later ook deze financiële activiteiten beschouwd werden als een verstoring van de maatschappelijke orde, verliep langzaam. Er waren wel drie eeuwen mee gemoeid. Vanaf het midden van de 13e eeuw tot het einde van de 14e eeuw trad de overbodigheid van Joodse activiteiten echter steeds sterker aan de dag. Toen had de gewoonte om door kloosters te laten voorzien in de financiële behoeften tegen een matige vaste cijns op onroerend goed, zoals al zeer vroegtijdig door de abdij Sint-Truiden gebeurde⁷⁸, allerwege vaste vorm aangenomen. Tevens had zich de verlening van handelskredieten door middel van belening⁷⁹ of verhandelbare wissels⁸⁰ verbreed en hadden de Lombarden een aanvang gemaakt met hun nieuwere vorm van kredietverlening op onderpand.⁸¹ Aan de hand van enkele gegevens over het optreden van

⁷⁵ Brillling en Richtering geven slechts twee voorbeelden van wissels door Joden uitgeschreven, resp. uit 1332 en 1334, o.c., p. 102 en 106.

⁷⁶ Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, o.c., p. 231; G. Nahon, o.c., p. 1141; J. J. Clarnagerau, *Histoire de l'impôt en France*, Paris 1867, t I, p. 261; E. Miller, *Government Economic Policies and Public Finances 1000-1500*, *Fontana Economic History*, o.c., Vo. I, pl 350.

⁷⁷ M. Mollat et Ph. Wolff, *Ongles Blues, Jacques et Ciompi*, Paris 1970, p. 33.

⁷⁸ G. Duby, *Guerriers et paysans. VIIe-XIIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris 1973, p. 258.

⁷⁹ Kellenbenz, o.c., p. 219.

⁸⁰ De Roover, *L'évolution*, o.c., p. 31-33.

⁸¹ E. B. Fryde and M. M. Fryde, *Public Credit*, with special reference to North-Western Europe, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol III. Economic Organisation and policies in the Middle Ages, Cambridge 1965, p. 499-501; J. Melles, *Het huys van Leeninge*, 's Gravenhage 1950, p. 1-15; J. Linssen, *Lombarden in Roermond*, *P.S.H.A.L.*, t 103-104, 1967-8, p. 64-67.

Lombarden in de Maasstreek, kan bij benadering worden aangeduid, wanneer dit proces zich hier voltrok. Deze groep financiers was in 1309 vertegenwoordigd in Montenaken, Sint-Truiden, Hasselt, Maas-tricht, Bilsen, Bree, Maaseik en Stokkem.⁸² Een halve eeuw eerder trof men hen al aan in Zoutleeuw en in 1281 te Luik.⁸³ De overbodigheid van de Joodse financiële activiteiten werd herhaaldelijk gemanifesteerd door kerk⁸⁴, staat⁸⁵ en stedelijke overheid⁸⁶, die er toe overgingen om de betaling van rente en aflossing op schulden bij Joden op te schorten of zelfs besloten de schulden geheel vervallen te verklaren. De christelijke handelsstand, die in zich al sterk genoeg was om de economische functies van de Joden over te nemen, wist zich door het uitmergelen van de Joden nog aanzienlijk te versterken.⁸⁷ Sinds het moment dat de steden een belangrijke rol in de Europese economie begonnen te spelen, verschoof derhalve de maatschappelijke positie van de Joden steeds meer naar de rand van de samenleving. Het zou echter onjuist zijn de verdringing van de Joden naar het ghetto en naar exclusiviteit geheel uit sociaal-economische factoren te verklaren. In het Middeleeuwse wereldbeeld maakten economische en sociale ontwikkelingen deel uit van politiek-religieuze veranderingen, zodat zij onmiddellijk ook in theologische termen vertaald werden. De anti-Joodse maatschappelijke ontwikkelingen mondden dan ook reeds in de 12e eeuw uit in religieuze bewegingen, die op de duur het latente anti-semitisme in West-Europa aanzienlijk versterkten en zodanig activeerden, dat telkens weer uitbarstingen van Jodenhaat voorkwamen. Het is dan ook niet juist alleen de kerk⁸⁸ of alleen de economische ontwikkeling⁸⁹ verantwoordelijk te stellen voor de Jo-

⁸² F. Vercauteren, Document pour servir à l'histoire des financiers lombards en Belgique (1309), *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, Fasc. XXVI, 1950-51, p. 53.

⁸³ C. Tihon, L'établissement des Lombards dans les Pays-Bas, o.c., p. 340.

⁸⁴ Soetendorp, I, p. 173-4; I Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin 1935, p. 37.

⁸⁵ F. Graus, *Struktur und Geschichte*, Sigmaringen 1971, p. 49; Miller, o.c., p. 350; M. D. Knowles, *De Kerk in de Middeleeuwen*, Hilversum 1968, deel II, p. 192 (= *Geschiedenis van de Kerk*, Bd IV).

⁸⁶ Von Stromer, o.c., I, p. 178; Fryde, o.c., p. 544-8.

⁸⁷ Von Stromer, o.c., I, p. 170.

⁸⁸ Zo o.a. Lea, gec. door Szasz, o.c., p. 101 en vele Joodse auteurs, o.a. Abba Eban, o.c., p. 143 en 147 en Soetendorp, o.c., dl II, p. 21-31.

⁸⁹ C. Brinton, J. B. Christopher and R. L. Wolff, *Civilisation in the West*, Englewood Cliffs 1964, p. 119 en 127.

denvervolgingen in de Middeleeuwen. Het was in laatste instantie de integratie van kerk en samenleving, die noodzakelijkerwijze moest leiden tot het weren van Joden en de vlucht in de exclusiviteit en in het ghetto van deze groep zelf.⁹⁰

De houding van de kerk sproot gedeeltelijk uit politieke, gedeeltelijk uit zuiver religieuze motieven voort. Politiek gericht waren zij voorzover werd gereageerd op het streven van koningen en vorsten in de 12e eeuw om nieuwe steunpunten te vinden bij ministerialen, steden en Joden vanwege het verlies van dergelijke steunpunten bij de kerk en de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders tengevolge van de door de Cluniazencers uitgelokte investituurstrijd. Het kan dan ook geen toeval zijn, dat een van de krachtigste bestrijders van de zich herstellende invloed van de staat, Innocentius II, tegelijk maatregelen trof tegen de Joden⁹¹ door de afkondiging van voorschriften betreffende de speciale kledij, de aanscherping van het woekerverbod en de verdrijving van de Joden uit openbare functies. Van religieuze aard was deze beweging, omdat de hervorming van Cluny tegelijk de Goddelijke Zending der Christenen had gepropageerd en de Christenen van andere religieuze groepen had afgegrensd.⁹² Aanvankelijk – met name bij de Cluniazencers zelf – had deze gedachtengang niet tot anti-semitisme geleid. Pas omstreeks het midden van de 12e eeuw beginnen de theologen van anti-semitische gevoelens te getuigen⁹³, omdat zij nauwelijks in staat waren het voortbestaan van niet-christelijke godsdiensten nog als aanvaardbaar voor te stellen. Velen gingen de Joden zien als een 'gens prava atque perversa', een slecht en bedorven geslacht, waarvoor eigenlijk geen plaats meer was in Europa.⁹⁴ De meest vooraanstaande theologen, die vaak een diepe invloed hadden ondergaan van Joodse denkers, zoals Maimonides, namen een meer genuanceerd standpunt in. Zij construeerden voor de verhouding Joden-Christenen een tweeslachtige ethiek, die men wel de leer der relatieve tolerantie heeft genoemd⁹⁵, zoals uit teksten van een aantal belangrijke theologen moge blijken.

⁹⁰ J. Katz, *Exclusiveness and tolerance. Studies in Jewish Gentile relations in medieval and modern times*, New York 1962, p. 39-40.

⁹¹ J. R. Marcus, *The Jew in the medieval world*, Cleveland and New York 1961, p. 137-139.

⁹² A. Borst, o.c., p. 611.

⁹³ A. Graboïs, *L'abbaye de Saint-Denis et les Juifs sous l'abbatiat de Suger*, *A.E.S.C.*, vol 24, 1969, p. 1195.

⁹⁴ Heer, o.c., p. 116.

⁹⁵ Soetendorp, o.c., dl II, p. 11; Katz, o.c., p. 4.

Schijnbaar kwam omstreeks 1140 Petrus Abelardus nog krachtig op voor de Joden. Hij laat opmerken, dat men God van wreedheid zou betichten, indien men beweerde, dat de standvastigheid der Joden tijdens hun beproevingen onbeloond kon blijven.⁹⁶ Abelard was echter een meester in de dialectiek, met een grote voorliefde voor de polemiek, wiens kracht vooral in de opstelling van paradoxale gedachten lag⁹⁷ en naar wiens persoonlijk standpunt men meestal moet gissen. Hoezeer ook Abelard geneigd was tot een tweeslachtige houding t.o.v. de Joden blijkt elders in zijn werk. Enerzijds haalt hij de bijbeltekst 'Zij wisten niet wat zij deden' aan, wanneer hij betoogt, dat de Joden geen zonde bedreven door Christus te doden, omdat zij meenden Gods wil te doen, anderzijds wijst hij er onder verwijzing naar Johannes III, 18⁹⁸, op, dat zij een zonde bedreven door niet in het evangelie te geloven, Christus niet te erkennen en de sacramenten niet te aanvaarden. Dit vergrijp 'ad damnationem sufficit . . . quamvis hoc non . . . per malitiam, quam per ignorantia fiat'.⁹⁹ In de teksten, waarin hij zich positief uitlaat over het Jodendom dient men derhalve geen muurvaste standpunten te zien, maar veeleer een verrassende visie, die bovendien uit de mond van Joden is opgetekend.¹⁰⁰ Abelard's invloed was door zijn voortdurende conflicten met het kerkelijk gezag overigens beperkt tot de wetenschappelijke wereld. Zijn ideeën zijn maatschappelijk weinig relevant en drongen nauwelijks door naar de overheid.

Bernard van Clairvaux meende in een brief aan de Duitse bisschoppen, dat men de Joden moest sparen om hen in de gelegenheid te stellen zich eens te bekeren.¹⁰¹ De kerkvaders, die op het concilie van Lateranen in 1179 bijeen waren, vonden dat men de Joden slechts uit

⁹⁶ Petrus Abaelardus, *Dialogus inter philosophum, Iudaeum et Christianum*, Migne, *Patrologia Latina*, Vol 178, kol. 1632.

⁹⁷ J. Huizinga, Abaelard, *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Jaarboek 1934-1935, p. 79; J. Pieper, *Scholastik. Gestalten und Probleme der mittelalterlichen Philosophie*, München 1960, p. 114-115.

⁹⁸ Qui non credit, jam judicatus est.

⁹⁹ Abelardus, Scito te ipsum, Migne, *Patrologia Latina*, vol 178, k. 653-656.

¹⁰⁰ Cfr. J. Sikes, *Peter Abailard*, Cambridge 1932, p. 186-7. anders: M. Hay, *Europe and the Jews. The pressure of Christendom on people of Israel for 1900 years*, Boston 1960, p. 67-68 en Heer, o.c., p. 106.

¹⁰¹ Gec. door Th. Ratisbonne, *Geschiedenis van den H. Bernardus*, Achel 1885, p. 338; E. Vacandard, *Vie de Saint Bernard, abbé de Clairvaux*, Paris 1920, t II, p. 287.

louter menselijkheid 'pro sola humanitate' kon tolereren.¹⁰² Thomas van Aquino meent dat de Joden dienen te worden getolereerd, omdat juist de vijanden van het Christelijk geloof de belangrijkste getuigenis van dat geloof afleggen.¹⁰³ Bovendien spreekt hij als zijn mening uit, dat men de Joden de eerste levensbehoeften niet mag onthouden, omdat Christenen zich ook eerbaar moeten gedragen tegenover andersdenkenden, opdat de naam des Heren niet worde vervloekt.¹⁰⁴ De aversie van de theologen tegen de Joden schijnt steeds sterker te worden. Tegen het einde der Middeleeuwen stond een theoloog als Nicolaas Cusanus in het geheel niet meer open voor enige tolerantie ten opzichte van de Joden. Hij vond, dat de Joden met duivelse blindheid waren geslagen en als tegenstanders van de openbaring niet geduld mochten worden.¹⁰⁵

De steeds geringer wordende tolerantie van de kerk tegenover de Joden en het beroep van de theologen op steeds tweeslachtiger argumenten bood aan extremisten in toenemende mate mogelijkheden om met een beroep op godsdienstige motieven een Jodenvervolging uit te lokken. Al in 1140 tijdens de voorbereiding van de tweede kruistocht zwoepte der Emmicho van Emmerik, die zich een volgeling van de 'Keizer der laatste dagen' noemde, de bevolking van het Rijnland op om de Joden om het leven te brengen.¹⁰⁶ Beschuldigingen van hostieschen- nis en kindermoord lokten een hele reeks aanvallen op Joodse levens en eigendommen uit, die vanaf het begin van de 13e eeuw tot in de 16e eeuw vele delen van Europa beroerden.¹⁰⁷ Nog in de 18e eeuw

¹⁰² Heer, o.c., p. 117.

¹⁰³ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II-II, 9, 10, a. 11 c: 'testimonium fidei nostrae habemus ab hostibus et ideo tolerantur'.

¹⁰⁴ Thomas van Aquino, De regimine Judaeorum ad ducissam Brabantiae. Voor een critische editie cfr. P. Mandonnet, *Thomae Aquinatis, Opuscula omnia*, Parijs 1927, p. 488 '...necessaria vitae subsidia eis nullatenus subtrahuntur; quia tandem oportet nos honeste ambulare etiam ad eos qui foris sunt, ne nomen Domini blasphemetur...'

¹⁰⁵ K. Jaspers, Nikolaus Cusanus, München 1968, p. 178-179.

¹⁰⁶ N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Messianism in the Middle Ages and its bearing of modern totalitarian movements*, London 1962, p. 56.

¹⁰⁷ A. L. Sachar, *A history of the Jews*, New York 1967, p. 198. J. Parkes, *Geschiedenis van het Joodse Volk*, Den Haag 1964, p. 84-90; Soetendorp, II, o.c., p. 25-26; W. E. Peuckert, *Die Grosse Wende. Das Apokalyptische saeculum und Luther*, Darmstadt 1966, p. 131-137.

werden overigens o.a. in Nijmegen¹⁰⁸ en Thorn¹⁰⁹ pogingen gedaan om met dezelfde argumenten anti-Joodse agitatie uit te lokken. De beschuldigingen van kindermoord en hostieschennis berustten niet louter op overwegingen van religieuze maar ook van sociale aard. Zij kwamen veelal voort uit chiliastische verwachtingen van mensen, die van mening waren, dat de verschrikkingen van de Antichrist zich openbaarden in de aanwezigheid van 'outgroups', zoals de Joden.¹¹⁰ Veelal werd de bestrijding van de Joden eerst actueel in perioden van grote sociale of politieke nood: hongersnoden¹¹¹, epidemieën¹¹², dynastieke conflicten, waarbij de Joden al te duidelijk partij schenen te kiezen¹¹³ en hevige geldnood bij vorsten¹¹⁴ of steden.¹¹⁵ De Joden werden de zondebokken van het Middeleeuwse Europa.¹¹⁶

De hierboven geschetste situatie trof men in deze periode dan ook in de Nederlanden aan. De correspondentie tussen hertogin Aleidis van Brabant, weduwe van Hendrik III, met Thomas van Aquino omstreeks 1270 maakt duidelijk dat deze vorstin zich grote zorgen maakte over de positie der Joden.¹¹⁷ Aanleiding daartoe vormde wel het testament van haar echtgenoot, die zelf voortdurend in geldnood had gezeten en bij zijn dood bepaalde, dat Joden en Cahorsijnen uit Brabant moesten worden verdreven.¹¹⁸ Uit deze correspondentie blijkt, dat ook in de door Brabant beheerste gebieden de Joden werden beschouwd als slaven van de hertog, hun geldhandel aanleiding gaf tot grote spanningen en er problemen bestonden rond het bekleeden van openbare functies door Joden. Dit alles wijst op een terugdringen van de Joden uit de samenleving, zodat de vorstin grote

¹⁰⁸ J. J. F. W. van Agt, De Joodse gemeente van Nijmegen en de 18e eeuwse synagoge aan de Nonnenstraat, *Studia Rosenthaliana*, Vol II, 1969, p. 176.

¹⁰⁹ R.A.L., Archief van het Kapittel van Thorn, ongeïnventariseerd, processtukken uit 1712-1713.

¹¹⁰ Cohn, o.c., p. 74.

¹¹¹ Cohn, o.c., p. 92-93.

¹¹² Ziegler, *The Black Death*, Harmondsworth 1970, p. 102; Soetendorp, II, o.c., p. 28-29.

¹¹³ Ph. Wolff, The 1391 pogrom in Spain. Social Crisis of not? *Past and Present*, nr 50, 1970, p. 7-8; M. Mollat et Ph. Wolff, o.c., p. 216.

¹¹⁴ Brinton, Christopher, Wolf, o.c., p. 119 en 127; J. Marcus, o.c., p. 24-27.

¹¹⁵ Von Stromer, o.c., I, p. 147.

¹¹⁶ Borst, o.c., p. 611; Ziegler, o.c., p. 99; Szasz, o.c., p. 123.

¹¹⁷ Thomas van Aquino, De regimine Judaeorum, o.c., ed. Mandonnet, p. 488-494 en editie Venetië 1593, o.c., fol. 192 vso - 193 vso.

¹¹⁸ G. Boland, Le testament de Henri III, duc de Brabant (26 février 1261), *Revue d'histoire ecclésiastique*, t. XXXVIII, 1942, p. 59-96.

moeite had, om er haar onderdanen en zelfs haar ambtenaren van te overtuigen, dat in haar gebied ook aan Joden een plaats moest worden ingeruimd.

De aandacht, die Aleidis aan dit probleem besteedde, maakt het twijfelachtig, of het aantal Joden in de Brabantse gebieden wel zo gering was, als sommigen willen doen geloven.¹¹⁹ Het blijft mogelijk dat hier, evenals in Frankrijk¹²⁰, door bestudering van andere typen bronnen meer inzicht in de rol van de Joden in de Middeleeuwse samenleving kan worden verkregen. Ook is het denkbaar, dat deze sociale groep, die zich typisch aan de rand van de samenleving bewoog, in de officiële akten ondervertegenwoordigd is. De enige aanduiding omtrent de grootte van Jodenvestigingen, die wij bezitten, heeft betrekking op de steden Aken en Düren. Daar betaalden de Joden in 1241 resp. 15 en 10 Mark belasting, terwijl de Joden in de zeer grote gemeenschappen Worms en Spiers resp. 130 en 80 Mark betaalden.¹²¹ Men zou op grond van wat bekend is van andere steden hieruit mogen afleiden, dat de Joodse gemeenschappen in Aken en Düren in de 13e eeuw tenminste honderd personen telden. De aanwezigheid van synagogen in een aantal Brabantse steden betekent, dat daar tenminste 10 volwassen mannen, d.w.z. gemeenschappen van tenminste 25 à 30 personen moeten hebben gewoond. Dit geldt ook voor Maastricht, waar mogelijk op het einde van de 12e eeuw reeds een synagoge werd opgericht. De vermoedelijk in deze synagoge gebruikt thorarol stamt tenminste uit die tijd.¹²² Samenvattend kan men voor de 12e en 13e eeuw vaststellen, dat de economische heroriëntatie van de Joden ernstige problemen opleverde, die er toe bijdroegen dat de reeds bestaande spanningen tussen Joden en Christenen verder toenamen en de Joden naar de zelfkant van de maatschappij werden verdreven. Deze spanningen werden in godsdienstige termen vertaald, zodat toen de Joden in de 14e eeuw geleidelijk hun economische functie verloren, hun verdrijving niet kon uitblijven. In onze streken begon die verdrijving al heel spoedig. De aanleiding vormde vaak hongersnoden en epidemieën.

¹¹⁹ H. Pirenne, *Geschiedenis van België*, dl I. Van de eerste tijden tot het begin der XIVe eeuw, Gent 1926, p. 275; Stengers, o.c., p. 3.

¹²⁰ W. Emery, *The Jews of Perpignan in the XIIIth century, an economical study based on notarial records*, New York 1959 en Nahon, o.c., *AESC*, 1969, p. 1121-1148.

¹²¹ Kellenbenz, o.c., p. 209-210; I. Elbogen und E. Sterling, o.c., p. 37.

¹²² R. C. Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven, Cramignon. Bijdragen tot de Limburgse Volkskunde*, Wassenaar 1970, p. 57-58.

Reeds in het begin van de 14e eeuw (1309-1310) vonden enige Brusselse kooplieden, dat er voldoende aanleiding was om boeren en kruisvaarders tegen de Joden op te zetten en een pogrom uit te lokken.¹²³ In diezelfde jaren van hongersnood¹²⁴ werden Joden, die vanuit Hasselt, Tienen en Aken naar Leuven gevlucht waren, daar eveneens door benden z.g. kruisvaarders aangevallen.¹²⁵ Een zware slag trof de Joden uit het Maasdal in 1309 toen het kasteel te Born, waarin een grote groep Joden – men spreekt van honderdtien – een toevlucht had gevonden, werd overvallen. De vluchtelingen werden afgeslacht.¹²⁶ De Brabantse hertog slaagde er met moeite in het gepeupel in Geldenaken, waar hij een deel van zijn Joden had ondergebracht, van verdere slachtingen af te houden.¹²⁷ De leiders van het oproer werden levend verbrand.¹²⁸ Een nieuwe golf van Jodenvervolgingen deed zich voor in 1349-1350, toen op de pestepidemie van het daaraan voorafgaande jaar¹²⁹ een grote economische inzinking volgde. De Joden, die om hygiënische redenen hun drinkwater uit stromende beken haalden en nimmer putten gebruikten, omdat zij vreesden, dat die door rioolslijk en afvalstoffen bevuild waren¹³⁰, werden ervan beschuldigd de bronnen te hebben besmet. Met name rondtrekkende flagellantengroepen, die door zelfkastijding poogden de epidemie af te wenden, lokten vaak Jodenvervolgingen uit. Zij beschouwden andersdenkenden en vooral Joden als een belangrijke oorzaak van de pest waarin zij een Goddelijke straf zagen.¹³¹ Hoewel zij door enkele steden, waaronder Aken¹³², konden worden geweerd, slaagden zij er in zware Jodenvervolgingen uit te lokken te Brussel, Antwerpen, Leuven, Geldern¹³³, Nijmegen¹³⁴ en een aantal steden in Luxemburg, Henegouwen en het Oversticht.

¹²³ S. Ullmann, *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au XVIIIe siècle*, Anvers 1927, p. 18-21.

¹²⁴ Cohn, o.c., p. 92.

¹²⁵ Stengers, o.c., p. 16.

¹²⁶ H. Beem en R. C. Hekker, o.c., p. 7.

¹²⁷ Beem en Hekker, o.c., p. 7.

¹²⁸ Stengers, o.c., p. 16.

¹²⁹ W. Abel, *Crises Agraires en Europe (XIIIe - XXe Siècle)*, Paris 1973, p. 62, grafiek.

¹³⁰ Ziegler, *The black death*, o.c., p. 102.

¹³¹ Cohn, o.c., p. 138-139.

¹³² F. Haagen, *Geschichte Aachens*, Vol I, Aachen, 1873, p. 277.

¹³³ Stengers, o.c., p. 23.

¹³⁴ Van Agt, o.c., p. 169.

De sinds het begin van de 14e eeuw sterk toegenomen spanningen in het economisch leven¹³⁵ leidden na de ramp van 1348-1350 tot een grondige verstoring van het economisch evenwicht, waardoor met name de landbouw een periode van langdurige recessie tegemoet ging.¹³⁶ In sommige streken, waaronder het Maasdal, werden de gevolgen hiervan tenminste voor een aanmerkelijk deel opgevangen door versterking van de economische positie van de steden.¹³⁷ Voor de Joden leidde dat evenwel niet tot een verbetering van hun positie. Zij bleken niet in staat zich aan te passen aan het gewijzigde economische klimaat.

De verklaring van deze economische inertie is waarschijnlijk te vinden in de veranderingen, die het Jodendom ondergaan had in de voorafgaande periode van confrontatie met een vijandige samenleving. In tegenstelling tot wat vaak in navolging van Ibn Daud¹³⁸ beweerd wordt, was het Jodendom niet gedurende meer dan duizend jaar zichzelf gebleven. Vooral sinds het einde van de 11e eeuw had zich geleidelijk een wijziging voltrokken in de Joodse godsdienstige en ethische overtuiging, zodat de grondslag van de Joodse wijze van beleving van de menselijke existentie was gewijzigd.¹³⁹

De Middeleeuwse omvorming van het Jodendom trad op de eerste plaats aan de dag in Spanje, waar o.a. Salomon Ibn Gabirol en Moses Maimonides een metaphysische en ethische rationalisering van de Joodse godsídee tot stand brachten.¹⁴⁰ Daarmee beoogden zij een Joodse theologie te scheppen, die gebaseerd was op een logische en wijsgerige grondslag. Zij zagen haar als een uitvloeisel van puur menselijke kennis. Het gedachtengoed van de Spaanse denkers weerpiegelde echter vooral de opvattingen van een intellectuele boven-

¹³⁵ H. S. Lucas, *The Great European famine of 1315, 1316 and 1317, Essays in European History*, ed. by E. M. Carus-Wilson, Vol II, London 1962, p. 49-50.

¹³⁶ F. Lütge, *Economic Change, Agriculture, The New Cambridge Modern History*, Vol II, The Reformation, Cambridge 1968, p. 31.

¹³⁷ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, *Aspecten van de Limburgse Landbouwggeschiedenis, S.E.E.G.L.*, dl XIV, 1969, p. 13-17.

¹³⁸ G. D. Cohen, *A critical edition with a translation and notes of the Book of Tradition. (Sepher Ha-Qabbalah) by Abraham Ibn Daud*, London 1967, LVII-LXII.

¹³⁹ E. Rivkin, *The Shaping of Jewish History. A Radical new interpretation*. New York 1971, p. 106-107 en 119-120; I. E. Barzilay, *Between reason and faith. Antirationalism in Italian Jewish Thoughts, 1250-1650*, Den Haag 1967, p. 11-12.

¹⁴⁰ Over hen zie G. Vajda, *Introduction à la pensée Juive du Moyen-Age*, Paris 1947, p. 75-83 en 129-146 en J. Guttmann, *Die Philosophie des Judentums*, München 1933, p. 102-119 en 174-206.

laag. Het vond veel bestrijding en haar invloed op het gewone volk was beperkt. Het Spaanse denken leidde evenwel de geleidelijke adaptatie door de Joden van het Griekse denken in en voerde via zijn neoplatoonse vormen tot grote interesse voor mystieke speculaties. In West-Europa namen de Joden op dat moment nog slechts de trapsge-
 wijze bestuursstructuur van het feodalisme over. Zij organiseerden zich in zelfbesturende gemeenschappen, die hiërarchisch opgebouwd waren. De leiding was in handen van de rabbijn, die bepaalde hoe de talmoedische wetten geïnterpreteerd moesten worden, hetgeen tot een zeer omvangrijke responsa-literatuur leidde en tegelijk het gedrag der gelovigen beoordeelde als rechter in vele aangelegenheden.¹⁴¹ Het rabbinale denken was sterk gekant tegen het Spaanse rationalisme en beschouwde de eschatologie der ziel als het wezen van het Jodendom.¹⁴² Dit betekende in de context van het hierboven beschreven hiërarchisch denken, dat voor de 13e en 14e eeuwse Joden de rechtvaardige Jood volgens de voorschriften leefde, terwijl de vrome Jood, de Chassid, een radikaal was, die elk voorschrift tot in het exces opvolgde. Hij diende zich van het wereldlijke en profane leven terug te trekken, als een asceet te leven en zich toe te leggen op de contemplatie.¹⁴³ Daardoor ontstond ruimte voor de adaptatie van neoplatoonse elementen uit het Spaanse Jodendom. Spoedig werd onevenredig grote aandacht aan een onwereldse mystiek gewijd en de werkelijkheid van alle dag uit het oog verloren. De Chassidim waren mystici, voor wie de contemplatie een verzingen in de geheimen van de wereld der godheid was; een weten, dat niet mededeelbaar was en ook niet meegedeeld mocht worden, tenzij aan ingewijden: een geheime leer.¹⁴⁴ Daarmee werd de Joodse mystiek der Middeleeuwen een totaal andere vorm van mystiek dan de Christelijke mystiek, die vrijwel gelijktijdig een hoge vlucht nam¹⁴⁵ en voor wie de mystieke ervaring een overgang tot zelfbewuste individualiteit door persoonlijke vroomheid vormde¹⁴⁶, terwijl voor het Jodendom

¹⁴¹ Rivkin, o.c., p. 119-121.

¹⁴² G. Scholem, *Die Jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*, Frankfurt am Main 1967, p. 96; J. Maier, *Das Judentum von der biblischen Zeit bis zur Moderne*, München 1973, p. 468-470.

¹⁴³ G. Scholem, *Jüdische Mystik in Westeuropa im 12. und 13. Jahrhundert*, *Judaica*, Bd III, Frankfurt am Main 1973, p. 77-80.

¹⁴⁴ Scholem, *Judaica III*, o.c., p. 72-73.

¹⁴⁵ H. Graef, *Histoire de la Mystique*, Paris 1972, p. 137-185.

¹⁴⁶ A. Dempf, *Meister Eckhart*, Freiburg im Br. 1960, p. 129.

de Kabbala (mystiek) een volksbeweging¹⁴⁷ was, die de gehele Joodse gemeenschap afsloot van haar omgeving, een propaganda voor het ghetto. Kenmerkend is in dit verband het testament van een Rijnlandse Jood uit 1357, die zijn kinderen verbood buiten de Joodse gemeenschappen te wonen, opdat zij door gebrek aan contact met andere Joden niet onkundig zouden zijn van de levenswijze der Joden.¹⁴⁸

IV

Het isolement waarin de Joden tussen 1100 en 1350 enerzijds waren gedrongen door hun Christelijke omgeving en dat zij anderzijds zelf hadden gezocht, leidde er toe dat zij na 1350 niet in staat waren zich aan de nieuwe sociale en economische omstandigheden aan te passen. Economisch werden zij voor het gewone volk meer en meer nutteloos; hun meest op de voorgrond tredende activiteit, het innen van belastingen, het voorfinancieren van gedwongen leningen en het omzetten van de inkomsten in natura der vorsten in geldbedragen¹⁴⁹, die slechts van belang waren voor het bestuur, maakte hen bij het volk slechts meer gehaat. De geheimzinnigheid, waarmee hun geloofsbeleving werd omgeven, droeg er toe bij de anti-Joodse hetze te vergroten en hen nog meer dan voorheen te beschuldigen van misdrijven, zoals hostieschennis en rituele kindermoord. Die geheimzinnigheid, leidde tevens tot een steeds geringer wordende kennis van het Jodendom. De fameuze debatten tussen Joden en Christenen¹⁵⁰ hielden in de 13e eeuw al op. Het wantrouwen tegen hen nam toe.

De voortdurend groeiende spanningen in de West-Europese samenleving leidden tot verdere verscherping van de hetze tegen de Joden, zoals uit enkele aan Huizinga ontleende voorbeelden moge blijken. Zo werd de misprijzing van het hofleven in de late Middeleeuwen en het zoeken van veiligheid, rust en onafhankelijkheid in de natuur en het herdersleven¹⁵¹ voor een predikant aanleiding om te vragen, of

¹⁴⁷ Maier, o.c., p. 470. Scholem, *Jüdische Mystik*, o.c., p. 87-88.

¹⁴⁸ Marcus, o.c., p. 315.

¹⁴⁹ J. M. Batista I Roca, *The Hispanic Kingdoms and the Catholic Kings. New Cambridge Modern History*, Vol I, The Renaissance, Cambridge 1971, p. 335.

¹⁵⁰ B. Blumenkranz, *Jüdische und Christliche Convertiten im Jüdisch-Christlichen Religionsgespräch des Mittelalters, Judentum im Mittelalter. Beiträge zum Christlich-Jüdischen Gespräch*, *Miscellanea Mediaevalia* 4, Berlin 1966, p. 264-282.

¹⁵¹ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem 1928, p. 181-182.

Joden niet met hun handen hoefden te werken.¹⁵² De grote levensangst, die in de 15 eeuw de duivelfantasie zozeer zou doen opbloeien¹⁵³, dat daaruit een systematische heksenvervolging zou voortvloeien, richtte zich ook tegen de Joden. De kerkelijke inquisitie werd ook tegen hen toegepast. Al deze ontwikkelingen van economische, religieuze en sociale aard leidden er toe, dat de periode 1350-1550 mede gekenmerkt werd door de verdrijving der Joden uit West-Europa. Deels werden zij teruggedrongen naar kleinere heerlijkheden en marginale gebieden, waar politieke moeilijkheden en overmatige ambities van plattelandsadel een versterking van de handeldrijvende middenstand wenselijk maakten. Een ander deel werd opgesloten in ghetto's, maar de grootste groep verdween geleidelijk naar Oost-Europa, waar Polen, Bohemen, Hongarije en Silezië het Oostenrijks Jodenstatuut hadden overgenomen.¹⁵⁴ In dit statuut uit 1241 waren punt voor punt de rechten en plichten van de Joden vastgelegd, zodat aan bestuurders en gerechten de mogelijkheid ontnomen was naar willekeur tegen hen op te treden.¹⁵⁵

In onze omgeving werd de verdrijving der Joden in 1370 definitief voor wat betreft Brabant. Het was een eerste aanzet tot hun verdrijving uit alle Bourgondische landen. Vermoedelijk vond in dat jaar ook de verdrijving van de Joden uit Maastricht plaats. Korte tijd later (1377) vernemen we immers, dat de synagoge in de Jodenstraat niet meer in gebruik is.¹⁵⁶ Omstreeks dezelfde tijd werd daar ook nog gesproken van een bekeerde Jood, zekere Lambertus.¹⁵⁷ De veronderstelling van Hekker, dat de verdrijving der Joden uit Maastricht al in 1349 heeft plaats gevonden¹⁵⁸, kan weliswaar niet worden weerlegd, maar lijkt om meerdere redenen minder plausibel. Zij impliceert immers, dat men zich na 28 jaar nog bewust was van het voormalige gebruik van een gebouw als synagoge en dat in Maastricht de Joden na de pogrom van 1349 niet zijn teruggekeerd, iets wat in andere Brabantse steden kort na 1350 wel gebeurde.¹⁵⁹

¹⁵² J. R. Hale, *Renaissance Europe 1480-1520*, London 1972, p. 195.

¹⁵³ Huizinga, o.c., p. 348.

¹⁵⁴ F. Heer, *Balans der Middeleeuwen, 1100-1350*, Amsterdam 1962, p. 251.

¹⁵⁵ Voor de tekst van het Oostenrijks Jodenstatuut cfr. J. E. Scherer, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den Deutsch-österreichischen Ländern*, Leipzig 1901, p. 179-184.

¹⁵⁶ Cfr. voetnoot 22.

¹⁵⁷ Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven*, o.c., p. 54.

¹⁵⁸ Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven*, o.c., p. 58.

¹⁵⁹ Stengers, *Juifs dans les Pays-Bas*, o.c., p. 23.

Na 1370 schijnen de Joden zich in onze streken alleen nog staande te hebben kunnen houden in fel anti-Bourgondische Gelders-Gulikse gebieden. Tot in het midden van de 15e eeuw zijn er tamelijk veel vermeldingen van Joden te Roermond en Venlo. In eerstgenoemde stad is er in 1369 een Godert Jude.¹⁶⁰ In 1385 kreeg zekere Johel van Worms er verblijfsvergunning voor 10 jaar en toestemming om het burgerrecht te verwerven. In 1391 woonden er twee Joodse families¹⁶¹, terwijl vijf jaar later sprake is van Gadert de Jude en Garden de Joede.¹⁶² In processtukken uit 1406, 1413 en 1414 wordt melding gemaakt van Joden, waarvan er slechts een met name wordt genoemd.¹⁶³ In 1443 betalen de Joden te Roermond 30 gulden om in Gelre te mogen blijven wonen. Daarna is er een periode van ongeveer een eeuw, waarin berichten over Joden te Roermond ons voorshands ontbreken. Het is niet onmogelijk, dat er inderdaad in die periode nauwelijks Joden in Roermond geweest zijn vanwege de invoering van een Jodenkenteken kort na 1452. In dat jaar had de Keulse synode bepaald, dat de Joden in de gehele kerkprovincie een dergelijk kenteken moesten dragen. Deze bepaling werd in ieder geval in Arnhem, Tiel en Nijmegen geëffectueerd en leidde daar tot een aanzienlijke vermindering van het aantal Joden.¹⁶⁴ Een soortgelijke situatie als in Roermond treft men te Venlo aan. Met name in de eerste helft van de 15e eeuw ontmoet men er nog al eens Joden, die er meestal als geldschieters optraden.¹⁶⁵ Zowel de stad (1407) als de hertog (1455) behoorden tot de schuldenaars. In deze tijd was in Nijmegen een uit Venlo afkomstige Jood woonachtig¹⁶⁶ Het in Venlo gevestigde hof van de hertog van Gelre werd in 1405 en 1407 een aantal keren bezocht door de Joodse geneesheer Simon van Keulen.¹⁶⁷ Ook hier vermeldt de literatuur na 1460 geen Joden meer, hetgeen gezien het uiterst gebrekkige onderzoek van de stedelijke geschiedenis niet tot vergaande conclusies mag leiden. In deze hele periode vervulden de Joden in Gelre vooral een financiële rol. Zij leenden geld op onderpand (Venlo 1455 en 1460), verstrekten

¹⁶⁰ J. Linssen, Roermond rond 1400, *P.S.H.A.L.*, t 101, 1965, p. 45.

¹⁶¹ H. Beem en R. C. Hekker, o.c., p. 9.

¹⁶² Linssen, Roermond rond 1400, o.c., p. 45 en 48.

¹⁶³ Beem en Hekker, o.c., p. 9.

¹⁶⁴ Van Agt, o.c., p. 171-173.

¹⁶⁵ Beem en Hekker, *De Joden in Limburg*, o.c., p. 10.

¹⁶⁶ Van Agt, *De Joodse gemeente van Nijmegen*, o.c., p. 170.

¹⁶⁷ Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven*, o.c., p. 54.

kredieten aan de overheid en konden te hulp geroepen worden om het risico in de handel te verminderen. Soms was hen dit laatste zelfs uitdrukkelijk opgedragen. Het alt-heerkommen van Roermond, de oudste stedelijke rechtscodificatie, bepaalde op het einde van de 14e eeuw, dat de gerechtsbode panden, die niet tijdig gelost waren, bij de Joden mocht belenen.¹⁶⁸ Een dergelijke bepaling gold ook te Erkelenz omstreeks het begin van de 15e eeuw.¹⁶⁹ In Kessel werd in 1364 en in Blitterswijk in 1374 gewezen op de mogelijkheid, die schuldeisers hadden, om geld bij Joden te lenen, indien schuldenaren in gebreke bleven.¹⁷⁰ Daarmee werden de Joden ook hier in een moeilijke positie gebracht. Evenals in Neurenberg¹⁷¹ dienden zij het tekort aan liquide middelen van handelaren en civiel veroordeelden op te vangen, waardoor een belangrijke groep kooplieden zware schulden bij hen kon oplopen. Een dergelijke functie kon slechts in een tijd van geforceerde groei waargemaakt worden en moest na korte tijd tot grote terughoudendheid ten opzichte van de Joden leiden.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat zowel de periode van grotere activiteit als de min of meer geruisloze verdwijning van de Joden in de steden van het Overkwartier, vrijwel samenvalt met de economische ontwikkeling van deze steden. In de 14e eeuw werd de textielnijverheid in Geldern, Goch, Venlo en Roermond van toenemende betekenis. In de loop van de 15e eeuw kreeg zij echter te kampen met de concurrentie van de plattelandsnijverheid in de Midden-Maastreek (Maaseik, Weert, Horn) en het Gulikse platteland.¹⁷² Soortgelijke veranderingen deden zich ook voor in de grofkeramische nijverheid en de bierbrouwerijen. De steden Venlo en Roermond steunden evenwel meer op de handel, vooral de rivierhandel, dan op de nijverheid.¹⁷³ Na de verlening van stadsrechten aan Venlo (1343) onderzocht de Maashandel veel steun van de hertog, die vanwege zijn slepende conflicten met Brabant sterk op de steden aangewezen was.¹⁷⁴ Omstreeks 1450 had zich in deze handel een concentratie

¹⁶⁸ K. J. Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965, p. 317-318.

¹⁶⁹ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, o.c., p. 32.

¹⁷⁰ Hekker, *Joden in Limburg*, o.c., p. 9.

¹⁷¹ Zie hiervoor pag. 69-70.

¹⁷² W. J. Alberts, *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen*, 's Gravenhage 1966, p. 172-174.

¹⁷³ Th. L. M. Thurlings, *De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw, 1473-1572*, Amsterdam 1945.

¹⁷⁴ W. J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, Dl I, Assen 1972, p. 88-90 en 92-93.

voltrokken te Venlo, waardoor Roermond als concurrent voor deze stad niet meer op de voorgrond trad.¹⁷⁵ De schaalvergroting, die kenmerkend is voor een stedelijke economie in het Maasgebied in deze tijd¹⁷⁶, vroeg een minder riskante vorm van financiering dan de Joden hadden te bieden.

De sociale spanningen, die een voortdurend verdergaande aversie tegen de Joden hadden ingeleid, het economisch funktieverlies, waardoor de aanwezigheid van Joden nauwelijks meer vereist was, de religieuze tegenstellingen en het terugtrekken van de Joden in een bewust gekozen isolement leidden er omstreeks 1460 toe, dat er in het Maasdal vrijwel geen Joden meer aanwezig waren. Slechts incidenteel zouden zij er in de volgende twee eeuwen terugkeren, meestal voor korte tijd en in funkties, die weinig tot de verbeelding spraken. Zo waren er na 1460 nog eenmaal in Opper-Gelder enkele groepjes Joden, te weten in 1544 en 1545, direkt nadat dit gebied onder Bourgondisch gezag was gekomen. Het stadsbestuur van Roermond had een tweetal Joden toegelaten naar het voorbeeld van de vergunning, die Karel V aan de Joden in Frankfurt had gegeven, waar zij tegen betaling van een aanzienlijke Jodenbelasting mochten blijven wonen.¹⁷⁷ In Venlo had men een soortgelijke voor de stad zeer lucratieve regeling getroffen. De Jood Wendel betaalde er een jaarlijks tribuut van 100 daalders.¹⁷⁸ Dit beleid stuitte echter spoedig op scherp verzet van het Hof van Gelder, maar doordat dit stadsbestuur weigerde aan het uitwijzingsbevel van het Hof te voldoen, konden tenminste twee Joodse gezinnen nog tot 1556 in Roermond blijven wonen.¹⁷⁹ Een uitwijzingsbevel van Philips II in dat jaar deed hen uitwijken naar het dicht bij Roermond gelegen dorpje Maasniel, dat staatkundig tot de heerlijkheid Dalenbroek behoorde.¹⁸⁰ Het uitwijken naar dichtbij gelegen dorpen, die een andere heer hadden, was sinds de 15e eeuw frequent voorgekomen. De Keulse Joden waren na hun verdrijving

175 Th. L. M. Thurlings en A. A. P. van Drunen, Sociaal-Economische Geschiedenis. *Limburgs Verleden, Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, Maastricht z.j., p. 201.

176 Bauduin en Jansen, Aspecten van de Limburgse Landbouwgeschiedenis, o.c., p. 13-17.

177 I. Kracauer, *Geschichte der Juden in Frankfurt am Main (1150-1824)*, Bd I, Frankfurt a. Main 1921.

178 Beem en Hekker, o.c., p. 9.

179 Beem en Hekker, o.c., p. 10.

180 P. A. W. Dingemans, De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw, *Maasgouw* 1969, p. 133.

uit die stad in 1424 uitgeweken naar o.a. Mülheim am Rhein en Bonn¹⁸¹ de Neurenberger Joden naar Fürth (1498/99)¹⁸² en de Joden van Straatsburg naar Elsasser dorpen.¹⁸³ In de meeste gevallen werd het hun toegestaan overdag hun activiteiten in de steden voort te zetten.

De verdrijving van Joden had voortaan een duidelijk ander karakter dan voorheen. Hun optreden had een uiterst bescheiden omvang, was economisch van weinig betekenis en kon daardoor ook geen grote sociale problemen oproepen. Het was weinig zinvol hen te vuur en te zwaard te vervolgen. Vaak volstonden de overheden daarom met formeel de Joden te weren om te voorkomen dat andere bevolkingsgroepen in beroering kwamen. Hun verdrijving was daarom vaak slechts van tijdelijke aard of werd zelfs maar zeer ten dele geëffectueerd.

Die laatste situatie bleek heel nadrukkelijk uit de lotgevallen van de Joden in het hertogdom Gulik, waartoe in het Maasdal ook de streek rond Sittard behoorde. In het Gulikse waren al zeer vroegtijdig (828) Joden woonachtig geweest.¹⁸⁴ Vooral in de 14e eeuw schijnen ze er een tamelijk grote verspreiding te hebben gehad.¹⁸⁵ Onder meer woonden zij toen in Sittard en Susteren.¹⁸⁶ In 1309 en 1349 hadden zij veel van vervolgingen te lijden. Daarna verneemt men lange tijd nauwelijks iets meer van hen. In het begin van de 16e eeuw begonnen de hertogen van Gulik echter maatregelen tegen hen te nemen. In 1514 verplichtte de toenmalige hertog hen een gele ring op de borst te dragen; in 1525 en 1530 probeerde hij hen uit de geldhandel te stoten.¹⁸⁷ In 1554 werd het verblijf van Joden formeel verboden.¹⁸⁸ In 1595 werd opnieuw tot verdrijving der Joden besloten, maar ander-

¹⁸¹ Zvi Asaria, *Die Juden in Köln*, Köln 1959, p. 59.

¹⁸² A. Müller, *Geschichte der Juden in Nürnberg, 1146-1945*, Nürnberg 1968, p. 91-92.

¹⁸³ B. Blumenkranz ed., *Histoire des Juifs en France*, Toulouse 1972, p. 21.

¹⁸⁴ Kellenbenz, *Juden in der Wirtschaftsgeschichte des Rheinischen Raumes, Monumenta Judaica*, o.c., p. 202.

¹⁸⁵ Zvi Avneri, *Germania Judaica*, Bd II, 1, Tübingen 1968, o.m. art. in Aldenhoven, Düren, Limnich, Rödingen, Sittard, Susteren, Jülich, Holzweiler.

¹⁸⁶ *Sittard, historie en gestalte*, door A. H. Simonis e.a., Sittard 1971, p. 287-288.

¹⁸⁷ P. Bündgens, *Die Juden im Rheinland, Rurblumen*, 1939, p. 191. H. Daverhosen, *Die Juden am Niederrhein, insbesondere im Herzogtum Jülich, Niederrheinische Geschichts- und Altertumsfreund*, 22. Jahrgang, 1927, p. 34.

¹⁸⁸ Sittard, *historie en gestalte*, o.c., p. 288.

half jaar later werd weer bepaald, dat contracten tussen Joden en Christenen alleen geldig waren, als zij voor de plaatselijke magistraat gesloten waren.¹⁸⁹ In 1608 werd eens te meer besloten hen formeel uit het land te zetten.¹⁹⁰ Pas in 1636 ging hertog Wolfgang Wilhelm in het kader van zijn algemene economische politiek gericht op versterking van de middenklasse in zijn land er toe over om onder bepaalde voorwaarden een algemene concessie aan Joden te verlenen.¹⁹¹

De Sittardse Joden schijnen van al die maatregelen evenwel weinig hinder te hebben ondervonden. In 1582 blijken er in die stad Joden te handelen in bedorven vlees, terwijl men twee jaar later klaagde over Joden, die hun afval op de openbare straat deponeerden.¹⁹² Er is geen sprake van, dat men zich beroept op maatregelen van de hertog om de Joden uit de stad te weren. Ook in de periode na de verdrijving van 1608 waren er Joden in Sittard. Tenminste vanaf 1620 woonde er Wolff Vernasses. Hij betaalde via de plaatselijke overheid jaarlijks een speciaal Jodentribuut. Wel was het aantal Joden in deze periode steeds minimaal. Slechts bij uitzondering was er meer dan één gezin gevestigd.¹⁹³ Van de zijde van theologen en denkers over maatschappelijke problemen werd sinds het midden van de 15e eeuw steeds minder bezwaar gemaakt tegen de aanwezigheid van Joden. Dat kwam vooral door het werk van een aantal humanisten, die de waarde van de hebreeuwse literatuur en de studie van het Hebreeuws onderlijnden. Vooral de studies van Gianozzo Manetti, Pico della Mirandola en Johannes Reuchlin droegen bij tot grotere kennis van de Joodse levensbeschouwing.¹⁹⁴ Al spoedig konden zij aantonen, dat voor een morele afkeuring van het Jodendom geen grond aanwezig

¹⁸⁹ M. Crecelius, *Die erste Juden in Elberfeld*, *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins*, Bd 6, 1869, p. 181.

¹⁹⁰ E. L. Ehrlich, *Geschichte und Kultur der Juden in den Rheinischen Territorialstaaten. Vom Beginn der Neuzeit bis zum Absolutismus*, *Monumenta Judaica*, o.c., p. 258.

¹⁹¹ Crecelius, o.c., p. 182; H. von Asten, *Wolfgang Wilhelm und Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg und der Aufbau des Montangewerbes in den Herzogtümern Jülich und Berg (1614-1679). Ein Beitrag zu der Frage des Merkantilismus am Niederrhein*, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 161, 1959, p. 146-231.

¹⁹² Beem en Hekker, o.c., p. 10.

¹⁹³ H. S. A. Düsseldorf, *Jülich-Berg III, Kellnereirechnungen Born-Sittard, 1625/6-1634/5*.

¹⁹⁴ M. P. Gilmore, *The World of Humanism, 1453-1517*, New York 1952, p. 194-199.

was. Toen bovendien langzamerhand een weg werd gevonden om via speciale belastingen en een vergunningenstelsel een moeizaam compromis te bereiken voor het naast elkaar bestaan van Joden en Christenen¹⁹⁵, vervielen een aantal gronden voor anti-Joods gedrag. Van nu af aan werd in brede lagen van de bevolking voortlevende argwaan en latente haat steeds meer de basis voor anti-semitisme. Die zou de Joden nog eeuwenlang grote problemen bezorgen.

Samenvattend kan men stellen, dat in de Middeleeuwen ook ten aanzien van de geschiedenis der Joden vier perioden van elkaar te onderscheiden zijn, zij het dan dat de afbakening daarvan wat moeilijk is, omdat de grenzen in een tijd, toen sociale veranderingen zich uitermate langzaam voltrokken, vloeiend zijn.

De eerste periode eindigt omstreeks 1050-1100. Daarin werd de houding tegenover de Joden voornamelijk bepaald door de idee van rechtshandhaving, hetgeen tengevolge van de invloed van de Codex van Theodosius nu eenmaal betekende, dat een bijzondere sociale groep ook in juridisch opzicht een bijzondere plaats innam. Zij diende in het maatschappelijk verkeer niet alleen onderscheiden, maar duidelijk gescheiden te worden van andere sociale groepen.

In de periode 1050/1100-1300/1350 hadden de tegenstellingen tussen Joden en Christenen een godsdienstige en tegelijk een sociaal-economische basis. Er werd veel hinder ondervonden van bijverschijnselen van hun economisch optreden. In godsdienstig opzicht liet de Katholieke Kerk haar superioriteit duidelijk blijken, maar omdat de samenleving niet kon functioneren zonder een aantal activiteiten, die speciaal door Joden gedragen werden, was het niet mogelijk ten opzichte van de Joden verder te gaan dan incidentele aanvallen.

In de daarop volgende tijd, hoofdzakelijk de late Middeleeuwen omvattend en rond 1500 eindigend, werd overgegaan tot vrijwel volledige verdrijving der Joden. Hun economische positie was van geen enkele betekenis meer. Hun activiteiten werden voornamelijk als hinderlijk ervaren, zodat men hen ging weren, waarbij de gebieden met economische achterstand als laatste tot dergelijke maatregelen overgingen.

Na 1500 ontstaan er voor de Joden, die in West-Europa nog slechts

¹⁹⁵ J. R. Hale, *Renaissance Europe, 1480-1520*, London 1972, p. 192-193.

spaarzaam vertegenwoordigd zijn, nieuwe mogelijkheden. Hun geringe aantal betekende, dat men weinig hinder van hen ondervond, zodat men zich langzamerhand ging afvragen, waarom er zoveel verzet tegen Joden gevoerd was. Zelf hadden zij zich nog geheel in een geestelijk isolement teruggetrokken, zodat met uitzondering van Amsterdam vóór 1700 nauwelijks sprake was van een economische heroriëntatie.

Hoe zij in de 18e en vroege 19e eeuw hun plaats in de samenleving hervonden, zal elders worden uiteengezet. Daarover zijn nu slechts enkele opmerkingen te maken. De geschiedenis der Joden wordt klaarblijkelijk niet bepaald door hun economische superioriteit, zoals Sombart meende.¹⁹⁶ In dat opzicht hebben zij bij het begin van de nieuwe tijd zelfs helemaal geen functie meer. Evenmin kan hun optreden tot zuiver godsdienstige elementen herleid worden. Hun religieus gedrag is onderhevig aan invloeden van buiten en hun ghetto-mentaliteit is een historisch fenomeen. Daarmede vervalt ook de louter religieus bepaalde verklaringsgrond van de Joodse geschiedenis van Max Weber.¹⁹⁷ In de Middeleeuwen, toen de ordening van de maatschappij voornamelijk bepaald werd door het belang van de gemeenschap en niet door het belang van het individu hadden economische veranderingen onmiddellijk ingrijpende sociale consequenties en was het religieus gedrag diepgaand beïnvloed door de verhoudingen in de samenleving. De geschiedenis van de Joden werd daarom vooral bepaald door hun sociale positie. Deze sociale positie van de Joden werd op zijn beurt bepaald door een complex van factoren, die tijdgebonden waren, zodat de geschiedenis der Joden niet voortkwam uit groepsgeïmplementeerde kenmerken, maar uit de relatie tussen hen en de hen omringende samenleving. Daarmee is de probleemstelling ontstaan, die betrekking heeft op de geschiedenis van een gehele samenleving en verengd is tot een meer concrete vraagstelling, waarbij het gaat om de plaats van een welbepaalde sociale groep in een exact te omschrijven fase van ontwikkeling.

¹⁹⁶ W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, München und Leipzig, 1928.

¹⁹⁷ M. Weber, *Ancient Judaism*, New York 1952; dez., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 3 Bde, Tübingen 1922-1923.